

Cilt 3 / Sayı 2 / Kış 2023

Araştırma Makalesi

Alevi-Bektaşî Şiirinde Kozmos

Emine Taş

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi

Doktora Öğrencisi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora Programı

ORCID: 0000-0002-5827-6419

eminetas5050@gmail.com

Taş, Emine. "Alevi-Bektaşî Şiirinde Kozmos". *KÜN: Edebiyat ve Kültür Araştırmaları Dergisi* 3.2 (Kış 2023): 71-88.

DOI: <https://doi.org/10.54281/kundergisi.36>.

Geliş Tarihi: 04.10.2023 / Kabul Tarihi: 01.10.2023 / Yayımlanma Tarihi: 29.12.2023

Bu çalışma Creative Commons Attribution 4.0 International License ile lisanslanmıştır.

Alevi-Bektaşî Şiirinde Kozmos

Emine Taş

Özet

“Âlem”, “kâinat”, “evren”, “dünya”, “cihan”, “devran”, “felek” gibi adlarla anılan kozmos, en eski Türk inanç sistemine göre gök ve yer-sub (yer-su) olmak üzere iki ilkemi sisteme (dikotomi) dayanmaktadır. Fakat Türklerin Şamanizm inancı döneminde daha çok görülen gökyüzü (Tanrısal âlem), yeryüzü (insanlar âlemi) ve yeraltı (ölüler âlemi/Erlık ve yardımcılarının âlemi) olmak üzere üç dünya tasavvurudur. Bununla birlikte evrenin katmanları mitolojide önemli bir yere sahiptir. Gökyüzünün yedi veya dokuz kattan oluştuğuna dair anlatılar bulunmaktadır. Diğer yandan kozmosu bir bütün halinde tamamlayan unsurlar vardır. Bunlardan ilki gezegenlerden güneş ve ay sembolüdür. Çünkü düalist dünya görüşünde iki gezegen birbirinin zıttı olarak geçer ve “ay” gecenin, “güneş” ise gündüzün sembolü olarak ifade edilir. Evrensel döngüde de güneş ve ay yeniden doğuşun simgesi olarak karşımıza çıkar. Zira ay ve güneş doğmayınca, kozmos bozulur ve kaos ortamına dönüşür. Diğer bir ifadeyle ay ve güneşin doğması, evrendeki düzenin devam etmesi demektir; ay ve güneşin doğmaması ise düzenin bozulup kıyametin kopacağına habercisidir. Alevî Bektaşî inancında ise evren, “Vahdet-i Mevcud” felsefesiyle şekillenmiştir. Bu felsefeye göre evren, küçük bir varlık olan insanın içindedir. Diğer yandan evren, Tanrı’nın tecelli âleimidir. Aynı zamanda Alevî Bektaşî inancında Tanrı-Evren-insan bütünlemesi yaygın düşüncedir. Evren, Tanrı’nın meydana vuruşudur. Kaygusuz Abdal’ın şiirindeki “Âlem, tamamıyla bedendir, ben âlemin canı oldum” sözlerde de buna vurgu yapmaktadır. Hacı Bektaş Veli’nin “Âlem Adem, Adem de Âlem içindedir” sözü de Vahdet-i Mevcud felsefesini açıklar niteliktedir. Bununla birlikte Hatâî, Pir Sultan Abdal gibi âşıklık geleneğindeki önemli isimler, şiirlerinde evrenin yedi kattan oluştuğuna vurgu yapmaktadır. Hatâî şiirinin birinde “Yedi kapı arş-ullahın katında” şeklinde vurguladığı şiirinde kozmosun yedi katına gönderme yapmıştır. Diğer yandan Alevi-Bektaşî şiirlerinde kozmosla bağlantılı olarak “ay” ve “güneş” kavramları da görülmektedir. Hz. Muhammed “Güneş”i ve Hz. Ali’de “Ay”ı simgelemektedir. Bu bağlamda verilen bilgilerden hareketle çalışmamızda Alevi-Bektaşî şiirlerinde kozmos unsurları tespit edilecek ve kozmosla bağlantılı olan kavramlara değinilecektir.

Anahtar Sözcükler: Alevi-Bektaşî, kozmos, evren, Âlem, kozmoloji, mit.

Abstract

Cosmos in The Alawi-Bektashi Poetry

The cosmos, called by names such as world, cosmos, universe, earth, world, devran, felek, is based on two principled systems (dichotomy), the sky and the earth-sub (earth-water) according to the oldest Turkish belief system. But, during the period of Shamanism belief of the Turks, there are three world visions, the sky (the Divine

world), the earth (the human world) and the underground (the world of the dead/the world of Erlik and his helpers), which are more common. However, the layers of the universe have an important place in mythology. There are narratives that the sky consists of seven or nine floors. On the other hand, there are elements that complete the cosmos as a whole. The first of these is the symbol of the sun and moon from the planets. Because in the dualistic worldview, the two planets pass as opposites of each other, and the “moon” is expressed as a symbol of night, and the “sun” is expressed as a symbol of day. In the universal cycle, the sun and the moon also appear as a symbol of rebirth. Because when the moon and the sun do not rise, the cosmos deteriorates and turns into an environment of chaos. In other words, the rising of the moon and the sun means the continuation of order in the universe, and the failure of the moon and the sun to rise is a harbinger that the order will be disrupted and the Doomsday will break out. In the Alawî-Bektashî belief, the universe is shaped by the philosophy of “Vahdet-i Mevcud”. According to this philosophy, the universe is inside man, who is a small being. On the other hand, the universe is the manifested realm of God. At the same time, God- Universe-human integration is a common idea in the Alawî- Bektashî faith. The universe is the creation of God. Kaygusuz Abdal's poem “The world is completely the body, I have become the life of the world” emphasizes this in the words. Hacı Bektaş Veli's saying “The World is Adam, Adam is in the World” also explains the philosophy of vahdet-i bod. However, important figures in the tradition of minstrelsy, such as Hatâî and Pir Sultan Abdal, emphasize in their poems that the universe consists of seven layers. Hatâî made reference to the seven floors of the cosmos in his poem, which he emphasized in one of his poems as “Seven doors are on the floor of arsh-ullah”. On the other hand, the concepts of “moon” and “sun” are also seen in connection with the cosmos in the poems of Alawî-Bektashî. Hz. Muhammad called the “sun” and the Prophet. It symbolizes the “moon” in Ali. Based on the information provided in this context, the elements of the cosmos will be identified in the poems of Alawî-Bektashî in our study and the concepts related to the cosmos will be touched upon.

Keywords: Alawî Bektashî, cosmos, universe, world, cosmology, myth.

Giriş

Kozmos, “âlem”, “kâinat”, “evren”, “dünya”, “cihan”, “devran”, “felek” gibi adlarla anılmaktadır. Dilimize, bazılarınca evrendoğum olarak çevrilmiş olan kozmogoni, Yunanca “Kosmos” ve “Goneia” kelimelerinden meydana gelmiştir. “Kosmos” kelime olarak evren, dünya ve âlem manalarına gelmektedir. Bununla birlikte “Goneia” kelimesi doğuş, ortaya çıkış anlamlarını ifade eder. Terim olarak ise evrendoğumla ilgili mitik anlatıları veya öğretileri içerir. Bu bağlamda kozmos, var olan şeylerin tümünü içerir (Taş 24).

En eski Türk inanç sistemine göre gök ve yer-sub (yer-su) olmak üzere iki ilkeli sisteme (dikotomi) dayanmaktadır. Kök Türk metinlerinde, tengri (gök) ile iduk (kutsal) olarak nitelendirilen yağız-yir (yer) evrensel iki zıt ve tamamlayıcı unsur, yani dikotomi şeklinde ifade edilmiştir (Esin 19-21). Orhun Abidesinde bu iki zıt unsur şu şekilde ifade edilir: “Üze kök tengri asra yağız yir kılındukta ikin ara kişi oğlu kılınmış”, (Üste mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insan oğlu kılınmış) (KB. D. 1) (Ergin 41). “Üze tengri iduk yir sub eçim kağan kut taplamadı erinç” (BK. D. 35); (Üste Tengri, Iduk Yer-Su amcam kağanın kutunu onaylamadı.) (Divitçioğlu 76). Üste gök ve altta da kutlu yer – su şeklinde ikili dünya sistemi olduğu gibi gök/tanrı-yer su-insan üçlüsü birlikte zikredildiği de açık bir şekilde göstermektedir.

Türk düşünce sisteminde makro-kozmos, mikro-kozmos ve axis mundi şeklinde bir kozmik yapı vardır. Türklerde makro-kozmosun yeryüzüne yansması mikro-kozmos'dur. Çadır, Türk düşüncesinde dünya modelinin küçük şeklidir. Diğer bir ifadeyle mikro-kozmostur. Çadırın orta direği evrenin bölümlerini birbirine bağlayan Dünya Ağacının/komik ağacın (axis mundi) simgesidir. Çadırın ortası ise dünyanın göbeği rolünü üstlenmiş sayılmaktadır. O halde Türk şuurundaki dünya, göbeğinden makro-kozmosa bağlanır. Diğer yandan bu iki kozmik yapı birbiriyle ilişkilidir. Kozmik akıl ve kozmik ruh, ilahi akıl ve ruhun yansması olarak kabul edilir. Bu açıdan makro-kozmos yapının bozulması benzer şekilde mikro-kozmosun (insanın) da bozulmasına sebep olur (Bayat 43-44, 96). Bilindiği üzere Türklerin Şamanizm inancı döneminde gökyüzü (Tanrısal âlem), yeryüzü (insanlar âlemi) ve yeraltı (ölüler âlemi/Erlik ve yardımcılarının âlemi) olmak üzere üç dünya tasavvuru vardır. Güney Sibiry Türklerine göre "Orta Dünya" iki zıt dünyayı (Üst Dünya ve Alt Dünya) birleştirmektedir. Orta Dünya merkez/sentez konumundadır. Bu sebeple makro-kozmosun Orta Dünyadaki yansmaları dağın zirvesi, nehrin başı, ağacın zirvesidir. Bununla birlikte Orta Dünyada gök ile yerin, gece ile gündüzün, iyi ile kötünün, sabah ile akşamın, doğum ile ölümün, yukarı ile aşağının, ak ile karanın, yaz ile kışın birleştiği noktadır ve ağacın gövdesini simgeler. Alt Dünya ise karanlık, ağacın kökleri, nehrin ağzı, yar, in olduğu yerdir (Lvova ve diğer. 1: 118-120). Bununla birlikte insanın vücudu da mikro-kozmosu nitelemektedir. İnsan organları bir vücutta bir araya getirilerek organik bir bütünlük oluşturduğu için üç dünya modeli tasarımı niteleyen mikro-kozmosun bir şeklini oluşturur. Belli olan tasarıma göre kozmolojik anatomide insanın başı (baş, yukarı, başkan, lider, başlangıç, kaynak, büyük, birinci vs. anlamlar içerir) yukarıyı; sırtı, arkası, gövdesi (arka kelimesinin de sonraki, bir şeyin arkası, başka taraf, dayak vs. anlamları vardır) orta dünyayı; kolları (kol sözü de ağaç, nehir kolları, yan vs. anlamları içerir) nehirleri, ağaçları; kanı, suları, damarları da (damar, yerin damarı, ağacın damarı vs.) ağacın kökünü simgelemekle aşağı dünyayı sembolize etmektedir (Bayat 33). O halde Türklerde Tanrı, önce makro-kozmosa; daha sonra ise mikro-kozmos olan yerle ilgili birtakım unsurlara (çadır, dağ, ağaç, insan) yansıdığı düşüncesi vardır.

Kozmos (kâinat), Göktürk ve Uygur kağanlıkları döneminde silindir ve kubbeli hükümdar otağına benzetilmekteydi. Uygur metinlerinde bu otağın ortasındaki ağaç sütununa benzeyen, fakat sekiz köşeli oluşuyla dört ana yön ve dört ara yön kavramlarına işaret eden, yiti erdinilig (yedi cevherli) bir sırık'un (sırık, sütun) sular üstündeki yeryüzünü desteklediği belirtilmektedir. Çin'de ve Türklerde, göğün kutbu (merkezi) sayılan Kutupyıldızı, Türkçe adıyla Altun (veya Temür)-kazguk (Altın veya Demir Kazık), gök hükümdarı denen göksel tanrının sarayı sayılıyor ve etrafındaki yıldızlarda hükümdarın ailesi ve etrafındakilere benzetiliyordu. İslamiyet öncesi Türklerde evren, "Gök Çarkı" veya "Çarkı felek" olarak simgele olarak kullanılmıştır. Eski Türk inancında mikro kozmos olarak nitelenen göğün, Altun (veya Temür) kazguk etrafında yıllık dolanımının yanı sıra, ayrıca bir de yıldızları taşıyan gök çarkının döndüğü düşünülmüştür. Gök çarkına, Kaşgarî "kök çığrısı"; Yusuf Has Hacıp ise "tezginç (dönen)" şeklinde ifade etmiştir. Kök çığrısı ibaresi, Arapça "falak (felek)" olarak çevrilmiştir (Esin 39-43; Büyükcın Sayılır 6). Önyasya'da "felek, Türklerde "gök çığrısı" olarak anılmaktaydı. Önyasya'da felek, durmadan üzerimizde dönen Gök kubbesiydi. Arap ve İran kültürleri de bu dönüş haline, "çerh-i felek" demişlerdi. Türkler de bu ifadeyi, "Çarkı felek" olarak Türkçeleştirmiştir. Feleğin (evren tuçı'nın) dönmesi diğer bir adlandırma ile "tezginmek" eski Türkçede, dönmek, dolaşmak anlamına gelmekteydi (Ögel 155-157).

Türklerin evren anlayışında dört ana yön tasarımı vardır. Bu yönler merkez (yönü toprak, rengi yağız, kağan/hükümdar yeri, kutun aktarıldığı mekân, gezegeni Türkçe Sang orungulug (Sarı bayraklı) veya Sekentir denen Zühal (Satürn) gezegeni) olmak üzere; “Doğu” (ağaç, gün doğusu, sabah, rengi gök/boz, mevsim ilkbahar, göksel cisimleri Kök luu (Gök ejder) denen yıldız takımı, Igaç yıldız (Ağaç yıldızı) veya Ongay denen Müşteri (Jüpiter) gezegeni); “Batı” (maden, rengi ak, mevsim sonbahar, akşam, Ak-bars yıldız takımı, Zühre gezegeni, Kara-alp yıldızı); “Güney” (ateş, öğle vakti, mevsim yaz, rengi kırmızı, Kızıl-saksağan denen takım yıldızı, Merih gezegeni, sin yıldızı); “Kuzey” (su, mevsimi kış, saati gece yarısı, göksel cisimleri Kara yılan denen yıldız takımı, Suv yıldız adı verilen Utarit (Merkür) gezegeni ve kışta gözüken Ülker yıldızı rengi kara) (Bayat 46; Esin 25-26; Taş 175). Türklerde kağan/hükümdar denilen kişilerin tanrı tarafından kut aldıklarını ve seçtikleri düşüncesi vardır. Türklerdeki bu yapı yine kozmolojik anlayışını yansıtmaktadır. En güzel örneklerinden biri “Oğuz Kağan Destanı”dır. Oğuz Kağan, merkezi temsil etmektedir. Oğuz Kağan bir gün gökten ışık içinde inen, güneşten ve aydan daha parlak olan bir kızla birleşmesi sonucunda “Gün, Ay ve Yıldız” adlarında oğulları olur. İkinci evlilikte ise Oğuz Kağan, yersel bir kızla evlenir. O kızda ağaç kovuğundan çıkmıştır. Oğuz Kağan bu kızı sevdi ve ondan da üç oğlu oldu. Adlarını ise “Gök, Dağ, Deniz” koydu (Taş 143-145). Resîdeddin Oğuznâme’sinde ise Oğuz Kağan, destanın sonunda Bozoklara yay verir ve sağ tarafı temsil eder; Üçoklara ise ok verir ve sol tarafı temsil eder (Zeki Velidi Togan 48). Oğuz Kağan Destanı’nın iki versiyonunda da kozmosu oluşturan öğeler vardır. Merkez temsil eden Oğuz Kağan’ın eşlerinin birinin gökten gelmesi, diğerinin de yerle ilgili unsur olan ağaç kavuğundan çıkması kozmosu yansıtmaktadır. Oğuz Kağan, ikili yapıyı yani gök ile yeri birleştiren unsur olarak dikkati çekmektedir. Diğer yandan Bozokların sağ, doğuyu ve Üçoklara da solu, batıyı yönetme yetkisini vermiştir. Burada da mikro-kozmos olan yeri doğu ve batı olmak üzere ikili yapı yine kozmosu temsil eden unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Alevi-Bektaşî İnanç Sisteminde Kozmos

Kozmos-felek-çark ve dönme eylemi bağlantısı, Alevi-Bektaşî düşünce sisteminde “devir, devriye” inancıyla ilişkilendirilebilir. Alevilik-Bektaşîlik’teki kozmos anlayışı, Tanrı-doğa/evren-insan üçlemesi çerçevesinde şekillenmektedir. Bu bağlamda devir inancı, Vahdet-i Mevcud anlayışıyla da ilişkilidir. Tanrıdan gelen ruh, doğaya, doğadan insana, insandan doğaya aktarımı şeklinde gerçekleşir. Devir, “Ar. *devr*, dönüş”; “1. Varlığın tekvin, sudur ya da tecelli biçiminde, *tanrısal* başlangıçtan başlayarak ortaya çıkışı ve çeşitli aşamalardan geçip çevrimini tamamladıktan sonra yeniden Tanrı’ya dönüşü”; “2. Bu görüşü savunan öğretisi; devir öğretisi” (Korkmaz 97) şeklinde ifade edilmektedir. Devir öğretisi, varlığın alem-i gayb’dan alem-i suhud’a inmesiyle başlar; “sırasıyla taş, toprak vb., bitki hayvan ve insan biçiminde tecelli eder. İnsan mertebesine gelen varlık, aslına dönmek gereksinmesini duyar; derece derece yükselerek Tanrı’ya ulaşır.” Varlık, Tanrı’dan taşan bir ışık olarak kabul edilmektedir. Mutlak varlıktan çıkan bu ışık, akıllar aracılığıyla maddenin dört ögesine yani Anâsır-ı erbaa’ya¹ (toprak, su, hava, ateş) kadar inerek varlık dairesi ya da varoluş çemberinin

¹ Anâsır-ı Erbaa: Bazen unsur, bazen da ustukus terimlerini kullanan İbn Sînâ, Sokrat öncesi filozofların arkhe görüşlerini eleştirir. Daha sonra ay altı âlemdeki varlıkların oluş ve bozulmalarının neticede belirtilen dört ana maddede son bulduğunu ifade eder. *Evâil* adı verilen ilk keyfiyetler (sıcaklık, soğukluk, kuruluk ve nemlilik) unsurları meydana getirirler. Ateşe hâkim olan keyfiyet sıcaklık, havaya hâkim olan nemlilik, suya hâkim olan soğukluk, toprağa hâkim olan da kuruluktur Bk. (Karlığa 150).

aşağı doğru inen ilk yarısını oluşturur. Daha sonra ise, aşağı inen varlık çeşitli şekillerde tecelli eder; bu tecellinin ardından insana döner. En sonunda aşama aşama yükselerek Tanrı'ya ulaşır (Korkmaz 97). Bu anlayış mitolojide “ilk neden” olarak ifade edilmekteydi. Başlangıçta, niteliği anlaşılmayan “ilk neden” olarak ezeli yol ve yöntem bulunuyordu. Bundan adem (yokluk) ve ademden ilk monad (tek varlık) ortaya çıktı. Bu ilk monad'da şekil, nefes ve madde olanakları vardı. Bu ilkeler harekete geçince, yin (karar) ve yang (yaruk) ilkeleri meydana geldi. Bu iki ilkelerinin ana ve ataya benzetilen nefesleri, sekiz yönden esen rüzgarlarla tanışarak birleşti ve “su (kuzey), ateş (güney), ağaç (doğu), maden (batı) ve toprak (merkez)” denen beş unsur doğdu (Esin 24). Bu çerçevede mitolojideki bu yapı, Alevi-Bektaşî inanç sisteminde de yer almaktadır. Bu inanış “varoluş çemberi” olarak nitelendirilen kâmil insan olma yolundaki sürece yansımıştır.

Varoluş çemberinin yükselen eğrisinin dönüşümleri giderek soyuttan somuta doğru dönüşür. “Her şeyin dünya çevresinde döndüğü algısıyla beslenen ve bir çember yayını izleyen hareketin soyutlanması olarak bilince çıkan zaman sürecinde; dokuz ruh, dokuz akla verilen bilgilerin görüntülerinin belirlediği tanrısal mekanlar olarak Atlas, Burçlar, Zühâ, Müşteri, Merih, Güneş, Zühre, Utarit ve Ay biçiminde somutlaşır”. Dokuz gök katı'ndan genelde evrende, özelde ortamda; nesnel süreci/yaşamı önceleyen nitelikler olarak doğal elementler/saf cevherler olan su, hava, ateş ve toprak, koşutunda sıcaklık, soğukluk; kuruluk ve yaşlık ortaya çıkar. Bu dört öge ile dört niteliğin ilişkisinden üç âlem olarak ifade edilen cansızlar âlemi, bitkiler âlemi ve hayvanlar âlemi meydana gelir. Hayvanlar âlemi dokuz kademelidir. Bu kademelinin sonuncusu olarak beliren, derece derece yükselerek Hakk'a ulaşan eksiksiz/olgun/yetkin insanı temsil eden insan-ı kâmil aşamasıyla sona erer (Korkmaz 30). Tasavvuf felsefesine göre evren, Hak'kın meydana yansımasıdır. Evren O'nun vücudunda açığa çıkmıştır. Diğer bir ifadeyle Tanrı sıfatlarının meydana çıkışıdır. Buna göre evren, makro kozmostur. Evrendeki kutsallık da “varlığın tekliği”nde birleşir. Vahdet-i Mevcud felsefesi Tanrı-evren-insan üçlemesini “Ne varsa alemde (evrende, kozmosta), örneği var ademde” sözüyle ifade ederek makro kozmosu, mikro kozmos ile özdeşleştirir (Özmen 1: 214). Tanrıdan gelen ilk ışık, ilk neden, sözü edilen beş unsura, onlardan sonra insanlara, insanlardan sonra tekrar Tanrısal âleme geldiğine inanılmaktadır. Bu döngü varoluş çemberini oluşturur. Sözü edilen varoluş çemberinin kademelerini ifade eden dokuz gök katı, dokuz gezegen; sıcak, soğuk, kuru ve yaş şeklinde dört öge aynı zamanda kozmosu da yansıtmaktadır.

Bunun yanında dokuz gök katı ve dokuz ruhla bağlantılı olarak “don değiştirme/donbadon/dona bürünme” inanışı da kozmosla bağlantılıdır. Alevi-Bektaşî inancında “rûhen en mükemmel insan olan Muhammed Ali ancak dokuz devir ve neticelerden sonra, melekler âlemine ‘daimî ruh’ olarak geri dönmüştür. Buna Bektaşîlerde ve bazı tarikatlarda ‘don değiştirmek’ denir. Bir adam öldü mü, ruhu, başka spermaya ruh olur ve yeniden dünyaya gelir. Yeteneğine göre, yetmiş defaya kadar devreder. Böyle uzun devirler, basit adamlara mahsustur. Yüce insanlar, dokuz, on, on bir, on iki, ondört devirden sonra melekler âlemine mensup olur.” Böylece ruh kalıptan kalıba girer (Bey 178; Küçük: 99). Dona girme, bir döngüyü içerir; beden ölür ve ruh canlı veya cansız şekilde tekrar dünyaya gelir. Bu düşünce yapısı da Tanrı-evren-insan üçlemesini ifade etmektedir.

Alevi-Bektaşî inanç sisteminde “dört kapı kırk makam” anlayışı da kozmos anlayışıyla bağlantılı olduğu gibi her kapısını da makro-kozmos olan evrenin ve mikro-kozmos olan insanının varlığının oluşmasında dört temel unsur olan “hava”yı, “ateş”i, “su”yu, “toprak”ğı simgelemektedir. Şariat kapısı, insan-ı kâmil olma aşasında ilk sırayı almaktadır ve simgesi

“hava”dır. İkinci kapı “tarikat”tır ve simgesi “ateş”tir. Üçüncü kapı “marifet”tir ve simgesi “su”dur. En son kapı ise “hakikat” kapısıdır ve simgesi “toprak”tır (Korkmaz 151-163). Kozmogonik eylemde, kozmos var edilirken bu unsurlar vardır (Taş 29).

Öte yandan Alevi-Bektaşî inanç sisteminde “üç sayısı” da kozmosla ilgilidir. Üç sayısı, kutsal bilinir. Bu sayı “Allah-Muhammed-Ali üçlemesini”, “eline-diline-beline” ilkesini, “mürîr-rehber-mürşit” üçlemesini simgelemektedir. Bununla birlikte üç âlemi de simgeler. Üç âlem şunlardır: Cansız varlık, bitkiler ve hayvanlar âlemi (Özmen 3: 606).

Alevi ve Bektaşîliğin evren algısında beş sayısı dikkat çekicidir. Alevi-Bektaşî inanç sisteminde beş evren vardır ve bunlar beş ayrı görünür olma durumunu simgeleyen varlık evrenleridir. Bunlara “Hazerat-ı Hamse” denmektedir. Bu beş âlem şu şekilde sıralanır:

1. Lohut: Kesin varlık âlemi.
2. Ceberrut: Bütün varlıkların Tanrı bilgisinin toplandığı âlem.
3. Melekler Âlemi: Tanrı bilgisinde toplanan varlıkların açılıp ortaya çıktığı âlem.
4. Nasut: Bu varlıkların madde biçimine girerek görünüş alanına çıktığı âlem.
5. Misal: Bu varlıkların en olgun halde bulundukları âlem (Alkan 55).

Çalışmada sözü edilenlerden yola çıkarak Alevi-Bektaşî şiirlerinde yer alan kozmosla ilgili unsurlar tespit edilecektir. Alevi-Bektaşî inancında devriye, insan- kâmil olma, dört kapı kırk makam, Tanrı-evren-insan üçlemesi kozmosu tarif etmede yardımcı olacak anahtar sözcüklerdir.

Alevi-Bektaşî Şiirlerinde Kozmos

Alevi-Bektaşî inanç sisteminde devriye, insan-ı kâmil olma, Tanrı-evren/âlem-insan üçlüsü, dört kapı kırk makam, varlık çemberi, yerin ve göğün katları, evrenin yaradılışı, gezegenler kozmos anlayışını barındıran inanç öğeleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Kaygusuz Abdal’ın bir şiirinde,

“Âlem külli vücuddur ben can oldum
Vücudda can ile canan ben oldum”

(Âlem, tamamıyla bedendir, ben âlemin canı oldum ve varlıkta canla canan yani sevgili kesildim” (Özmen 1: 247) şeklinde vahdet-i vücut felsefesiyle ifade etmiş ve makro kozmosu, mikro kozmos ile özdeşleştirmiştir.

Şeyh Galip’in bir şiirinde de evrenle insanı bir tutmaktadır:

Hoşça bak zatına kim zübde-i âlemsin sen

Merdüm-ı dide-i ekvan olan adamsin sen (Özmen 3: 229).

(Hoşça bak suretine ki sen evrenin/kâinatın örneğisin, özüsün. Çünkü sen görünen varlıkların en değerlisi olan insansın).

Kaygusuz Abdal’ın bir başka şiirinde kozmos daha belirgin şekilde verilmiştir:

Dokuz felek bizüm sayvanumuzdur

Yidi yir yüzi hem seyranumuzdur

Zira insan suretidür donumuz

Kamu alem bizüm hayranumuzdur (Özmen 1: 242).

Makro-kozmos olarak ifade edilen feleği² “dokuz” sayısı ile ifade ederken; mikro-kozmos olan yeryüzünün de yedi katına vurgu yapmıştır. Aynı zamanda burada Türk mitolojisindeki makro-kozmos olan evrenle mikro kozmos olarak kabul edilen kozmik ağaca da bir gönderme vardır. Çünkü kozmik ağacın dalları yedi veya dokuz olduğu ve şamanların gökyüzüne yolculuklarında bu ağacın dallarını kullandığı ifade edilmektedir. “Orta ve Kuzey Asya mitolojisinde ‘Kozmik Ağaç’ın yedi ya da dokuz dalı vardır ve yedi göğü simgelemektedir” (Ergun 19). Burada kozmos, Alevi-Bektaşî inancına göre, varoluş çemberi kapsamında ifade edilmiştir. Şiirde Tanrı’dan taşan ışığın insan şekline bürünmüş suretini ifade etmektedir.

Perişan Dede Baba’dan el almış olan Hüsnî ise bir devriyyesinde “dokuz” kozmostan geçerek türlü sırlara vakıf olduğunu vurgular:

Nüh felek’ten geçtim bu gün ileri

Medet yâ Muhammed, Alî diyerek...

Kadem bastım binbir sırdan içeri

Medet yâ Muhammed, Alî diyerek... (Gürzoğlu 153).

Türk kozmogoni mitinde de dokuz ayrı evrenin yaratıldığından bahsetmektedir: “Tanrı Ülgen, önce yeri sonra göğü yaratır. Ülgen, dünyayı sabitlemek için etrafına balıklar yaratır, koyar. Balıkları yönetmek için Mandı-Şire’yi görevlendirir. Altı günde yarattığı dünyayı bırakan Tanrı, dinlenmek için yedinci gün Altın Dağ’a geçer. Ertesi gün uyandığında etrafına bakar, dokuz (metnin bir başka yerinde doksan dokuz) ayrı dünya ve bunlara birer cehennem yaratmıştır” (Kaya 106). Harâbî’nin bir şiirinde de Tanrı yaratma ilhamını verdikten sonra evreni altı günde yarattığını ifade etmektedir:

Âşikâr olunca zat u sıfâtı

“Kün” dedik var etdik bu semâvâtı

Birlikde yaratdık hep kâinâtı

Nâm u nişânını cihân eyledik

Yerleri gökleri yaptık yedi kat

Altı günde tamâm oldu kâinât

Yaratdık içinde bunca mahlûkat

Erzâkını verdik ihsân eyledik (Gürzoğlu 152).

Bu şiirde kozmosun yaratılmasına ilişkin göndermeler vardır. Tanrı’nın “ol” emrini vermesiyle oluşan kâinatın, altı günde tamamlandığına ilişkin ip uçları yer almaktadır. Yine

² Yakutlardan derlenen Er Sogotoh Destanı’nın Gorohov varyantında göklerin en üst katında Dokuz Felek çıkışı bulunmaktadır. Bu çıkış, sürekli dönmektedir. Onun altında yedi kat gök vardır. Cennet, yedi kat göğün en üstünde ve ortasında bulunmaktadır. Burada ay ve güneş batmamaktadır. Dünyanın sarı göbeğinden çıkan ağaç, buralara kadar uzanır. “Ak Oğlan” adlı ilk insan, cennetin doğu yönünde olan bu ağaçla konuşur. Ağaç da ona su, ateş ve demir vererek yere gönderir (Ergun 90; Ögel 2: 482).

kutsal sayılardan “yedi” rakamı dikkat çekmektedir. Şiirde yerin ve göğün “yedi kat” olduğu düşüncesine yer verilmiştir.

Hatâî’nin bir şiirinde evren algısıyla ilişkilendirilecek “yedi” sembolizmi bulunmaktadır:

Yedi kapı arş-ullahın katında
Dördü zahirinde üçü batında
Gördüm bir kişinin iradetinde
Üç yüz altmış altı yeksan kolu var (Kuşca 136).

Hatâî, Allah’ın katında bulunan yedi kapıdan bahsetmektedir. Bu hem yedi kat gök anlayışını sembolize etmekte hem de kişinin kendini arındırması için gereken nefsin yedi aşamasına vurgu yapmaktadır (Kuşca 136). Hatâî’nin başka şiir ise,

Yedi tamusu var sekiz de cennet
Muhammed Ali’ye bağla itikat
Ayrıcı kayırcı hem zati sıfat
Cemalin görmüş yok görene yalvar (Kuşca 137).

Göğün yedi katı olduğu gibi göğün ve cehennemin yedi katına gönderme yapmıştır. Bektaşî şairi Hamdullah-ı Şîrî’nin bir şiirinde devir anlayışı çerçevesinde kozmosu ifade etmiştir:

Kozmos anlayışı çerçevesinde değerlendirilen “yedi” sayısı Yunus Emre’nin şiirinde de görülmektedir:

“Hak bir gevher yarattı kendinin kudretinden
Nazar kıldı gevhere eridi heybetinden
Yedi kat yer yarattı ol gevherin nûrundan
Yedi kat gök yarattı ol gevherin buğundan
Yedi deniz yarattı ol gevher damlasından
Dağları muhkem kıldı ol deniz köpüğünden
Muhammed’i yarattı mahlûka şefkatinden
Hem Ali’yi yarattı mü’minlere fazlından (Kaluç 87).

...

Şiirde eski Türk inanç sisteminde gök ve yer-su şeklinde yer alan iki ilkeli (dikotomi) kozmik sistemin olduğu görülmektedir. Çünkü “yedi kat gök” ve “yedi kat yer” şeklinde ibareler yer almaktadır. Bu sebeple ikili dünya görüşü vardır denilebilir. Bu şiirde yine tanrı-evren-insan üçlemesinin olduğu görülmektedir. Tanrı kendisinden kopan cevherin nuruyla yedi kat yeri ve yedi kat göğü yaratır. Ardından o cevherin nuruyla insanı yaratır.

Alevi-Bektaşî şiirlerine bakıldığında “iki âlem” kavramının sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. Seyyid Nesimi’nin bir gazelinde şu şekilde geçer:

“Canımı yandırdı şevkum ey nigarum, kandesen?

Gözlerüm nûrı, İki- Alem’de varum, kandesen?”(Özmen 1: 298).

“İki âlem” kavramının geçtiği şiirlerden örnekleri şu şekil de sıralayabiliriz:

“İki âlem onundur kim gözüne Hak ayan oldu

Hakkı gördü Hakı bildi Hakı kim bi - güman oldu” (Özmen 1: 351).

Hatayi’nin bir şiirinde ise,

“İki âlemde sultandır kalender

Kadim küfrü imandır kalender” (Özmen 2: 185).

Örnekleri çoğaltmak mümkündür, fakat burada önemli olan eski Türk inanç sistemindeki iki evren tasarımının bu şiirlerde de görülmesidir. İmam Caferi Sadık buyruğunda “iki âlem” konusunda şu sözü belirtmiştir: “*Bil ki, biri büyük biri küçük, biri ulvi, diğeri süfli iki âlem vardır. Büyük âlem iman, küçük âlem de hayvandır. İnsanda dört haysiyet vardır. İlim, akıl, fikir, sohbet. Bilgi edinmek, sözünü bilmek, sohbetin ham kılmamak, sözünü yok yere sarfetmemek insanın hayvanlığını giderir.*” (Özmen 3: 261). Âlem Tanrı’nın kün (ol) emriyle Tanrı tarafından yaratılmıştır. İki âlem vardır: Birisi, gözle görülen, fiziksel âlem evrendir; ikinci âlem ise, gözle görülmeyen, fiziksel olmayan, fiziksel varlığı kanıtlanamayan, ölçü ve çizgi dışı, varlık ötesi sanal bir âlemdir (Özmen 3: 560). Yunus Emre’de bir şiirinde “iki evren” anlayışının ve düalist kozmolojinin güzel bir örneğini vermiştir:

Ma’ni evine daldık vücud seyrini kıldık

İki cihan seyrini cümle vücudda bulduk

Bu çizginen gökleri tahtes – serâ yerleri

Yetmiş bin hesapları cümle vücudda bulduk

Yedi yer yedi göğü dağları denizleri

Uçmak ile tamuyu cümle vücudda bulduk

Gece ile gündüzü gökte yedi yıldızı

Levhte yazılı sözü cümle vücudda bulduk (Özmen 1: 165).

Yunus Emre şiirinde “gök-yeraltı”, “yedi yer-yedi gök”, “cennet-cehennem”, “gece-gündüz” gibi birbirine zıt kavramlar düalist evren anlayışını yansıtmaktadır. Şiirde ayrıca kozmoloji anlayışını Vahdet-i Mevcud felsefesi çerçevesinde de oluşturulduğu görülmektedir. Bu birbirine zıt âlemlerin hepsinde Tanrı’nın tecelli ettiği ve yaratılan her şeyde onun bir yansımasının olduğu vurgulanmıştır. Diğer bir ifadeyle tek bir yaratıcı olan Tanrı var, kozmostaki her şey onun birer vücut bulmuş hali olduğu düşüncesi vardır.

Cihan var olmadan ketm-i ademde

Hak ile birlikte yektaş idim ben

Yarattı bu mülkü çünkü o demde

Yaptım tasvirini nakkaş idim ben

Anâsırdan bir libasa büründüm

Nâr-ü bâd-ü Hâk-ü âbdan göründüm

Hayrülbeşer ile dünyaya geldim

Âdem ile bile bir yaş idim ben (URL-1).³

Bütün canlı ve cansız varlıkların ilk çıktığı ketm-i adem’de diğer bir ifadeyle Elest Bezmi’nden, yani daha insanlar yaratılmadan, ruhlar âlemindeki çağlardan başlamaktadır (Gürzoğlu 157). Allah ruhları yarattığı zaman yeryüzünde hiç toprak bulunmaz. Yer su gök buhar iken arş-ı alada bir kandil sallanıp durur. Allah o kandil içinde bir cevher yaratır. Yani ketm-i ademde bir cevher yaratır. Ovalar, yoğurur üfler ve onun içinde bir ruh halk olur (Yıldırım 162). Diğer yandan şiirde geçen anâsır-ı erbaa kozmosun, kurucu unsurları olarak düşünülmektedir. Asya toplumlarında doğayı kimliklendirirken, doğadaki hemen her şeyin kurucu öğeleri olarak su, od (ateş), yel (hava) ve toprak ön plana çıkmaktadır. Başlangıçta, bu dört öğeye dirilik veren öz olarak algılanan ruh bağımsız olarak düşünülemez. Bu nedenle, dört öğeden bağımsız bir tanrı tasarımı da yoktur (Korkmaz 68). Hatâî’nin bir şiirinde yine bu dört unsur vurgulanır:

Âşık isen gel berû cân u cânan mendedür

Zahide sen kandesün ol nûr-i iman mendedür

Mendedür hem yer ü göğüm hikmeti vü kudreti

Âb u âteş, hâk ü bâd cümle yeksan mendedür (Ocak 238).

Allah insanları bu dört unsurdan yaratmıştır. Bu sebeple insanlar bu unsurların özelliklerinden taşırlar. Âbidler denilen şeriat ehli, yelden; zâhidler, tarikat ehli olup oddan; mârifet ehli olan ârifler, sudan; son olarak muhabbet ehli muhibler ise topraktan yaratılmışlardır (Ocak 238). Vahdet-i Vücûd çerçevesinde otuz iki harf gerçekte yalnızca “Bir” olandır. Her harf dört öğeden oluşmaktadır: toprak, hava, su ve ateş. İnsan ise, âlemi kendinde taşıyan küçük bir evrendir (mikrokozmos) (Melikoff 134).

Sözü edilenler dışında güneş ve ay da kozmosla bağlantılıdır. Anâsır-ı erbaa içinde geçen “ateş” yeryüzünde güneşi temsil etmektedir. Alevi-Bektaşî şiirlerinde de güneş ve ay ikileminin geçtiği görülmektedir. En güzel örneklerinden biri de Pir Sultan Abdal’a aittir:

Var dükkâna pazar eyle

Hışmından kork hazar eyle

Aya güne nazar eyle

Ay Ali gün nur içinde

Ay Ali’dir gün Muhammed

Üç yüz altmış altı sünnet

Balıklar da suya hasret

Çarh dönerler göl içinde

Ay Ali’dir gün Muhammed

Kılasın farz ile sünnet

Yedi tamu, sekiz cennet

³ Bkz. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/siri-mdiki> (Erişim tarihi: 19.07.2023).

Bülbül oynar gül içinde (Eröz 386-387).

Anadolu Alevilerinin inancına göre Hz. Muhammed güneşi, Hz. Ali Ay'ı, Hz. Fatma ise Zühre Yıldızı'nı temsil etmektedir. Bu yönleriyle Şamanizm'deki Güneş ve Ay'la aralarında dikkat çekici bir benzerlik olduğu görülmektedir. Ayrıca Türkler' in Şamanizm inancında tapınılan Gök Tanrı'nın simgesi Güneş, Ay ve Yıldız'dır (Er 8-9, 102). Zühre Yıldızı'nın Hz. Ali'nin alnında olduğu şiirlerde belirtilmektedir: Pir Sultan Abdal sorar: "Zühre yıldızını doğuran kimdir", "Fatm'ana'yı muştulayan kim idi, kırk yılda bir kere doğan yıldızı, Ali'nin alnında gören kim idi" der. Bektaşî şairlerinden Sadık nefesinde âlemin yaratılışı hakkında hem Şamanizm inancındaki yaradılış miti ile İslamiyet'in yaratılış telâkkisini birleştirerek verir hem de Zühre Yıldızı'na değinir (Eröz 392):

"Ol Arş-ı Rahman bu arşta yok iken
Ezeli kandili tutandır Hayder
Cihan deryâ iken yer gök su iken
Arşın binasını çatandır Hayder
Muhammed'i yarattı öz nurundan
Bir Zühre Yıldızı doğdu alnından
Eridi halloldu hem gevherinden
Katresin ummana katandır Hayder"

Evrenin yaradılışıyla ilgili olarak "yer gök su iken" ibaresi dikkati çekmektedir. Ayrıca Hz. Fatma'yı simgeleyen "Zühre Yıldızı"nın Hz. Ali'nin alnında belirdiğine vurgu yapmıştır. Şah Hatâyi'ye ait bir şiirde yine güneş ve ay ikilemi geçmekle birlikte Allah-Muhammed-Ali üçlüsü⁴ de geçmektedir:

Ay da sırdur gün de nurdur
Allah bir Muhammed Ali (Özmen 5: 377).

Güneş, Ay ve Zühre Yıldız'ı feleğin katmanları arasında yer almaktadır. Ortaçağ gökbilimine göre bütün gökleri oluşturan yedi varlık bulunmaktadır. Felek denen gök katları, Ay'dan-başlayıp Zühre'de biten varlıklardır. Birinci katta "Felek-i Kamer (Ay)" vardır. Zühre Yıldız'ı da üçüncü katta olup "Felek-i Zühre (Venüs)" şeklinde anılmaktadır. Güneş ise, dördüncü katta olup "Felek-i Şems (Güneş)" olarak adlandırılır (Özmen, 1: 477)⁵. Şamanizm inancında da Güneş, Ay ve Yıldız kutsal sayılmaktaydı. Teleütlerde şamanın göğe yolculuğunda Güneş'e ve Ay'a taparlardı. Tunguzlarda ve Yakutlarda şaman elbiselerinde,

⁴ Gökyüzü katlarının her birinde, kudret bakımından fa olan bir Tanrı oturmaktadır. Alevilerin "Allah-Muhammed-Ali" şeklindeki üçlü Tanrı inancı ve üçünü bir sayıp, önce "Muhammed-Ali" de, sonra sadece "Ali" de birleştirip, sembolleştirmelerinin kökleri Şamanizm inancına dayanmaktadır (Eröz 379).

⁵ Feleğin katmanları:

1-Ay eski deyimle: Felek-i Kamer (Ay)
2-Utarid eski deyimle: Felek-i Utarid (Merkür)
3-Zühre eski deyimle: Felek-i Zühre (Venüs)
4-Güneş eski deyimle: Felek-i Şems (Güneş)
5-Mirrih eski deyimle: Felek-i Mirrih (Merih)
6-Müşteri eski deyimle: Felek-i Müşteri (Jüpiter)
7-Zühre eski deyimle: Felek-i Zühre (Satürn) (Özmen 1: 477).

güneş, ay ve yıldız şeklinde demir metal nesneler bulunmaktaydı (Eliade 103, 180). Bununla birlikte Kutadgu Bilig’de kahramanlardan biri “Ay-Toldı” diğerrinin ise “Kün-Toğdı” olması; Oğuz Kağan Destanı’nda oğullarının isminin “Ay” ve “Gün”den türetilmesi; Manas Destanı’nın çeşitli versiyonlarında kadın kahramanlardan “Altınay” ve “Ay-Çürek” gibi isimlerin olması; şaman metinlerinde ilk yaratılan insanın “Ay-Atam” olması (Caferoğlu 20-23) “Ay” ve “Güneş”in tanrısallığı simgelemesinin göstergelerindendir. Öte yandan Tanrı’nın evrene ve evrenden Hz. Ali’ye, Hz. Ali’nin de başka insanlarda zuhur ettiği inancı vardır. Bu inanç “don değıştirme/donbadon/dona bürünme” olarak ifade edilmektedir. Sözü edilenler tenâsüh inancı çerçevesinde değerlendirilmektedir. Hacı Bektaş’a ait menkıbede ise Hz. Ali’nin Hacı Bektaş olarak yeniden dünyaya geldiğı ifade edilmektedir. Bu inanç ışığında Bektaşîlerin düşünce sistemine göre Hz. Ali’nin ruhu sırasıyla takdis olunan bütün büyük velîlerin bedeninde zuhur ettiği belirtilmektedir. Bektaşî şairi Kul Hasan’ın şu dörtlüğü de bunun bir ifadesini yansıtır:

Aslan olup yol üstünde oturan
 Selman idi ana nergis getiren
 Kendi cenazesin kendi götüren
 Hünkâr Hacı Bektaş, Ali kendidür (Ocak 189).

Muhyiddîn Abdal’ın bir şiirinde de Hz. Ali, Otman Baba’nın vücudunda yaşadığını ifade etmektedir:

Ala gözlü Sultan Baba
 Ululardan ulusun sen
 Yedi iklim dört köşeye
 Arş’a Kürs’e dolusun sen
 ...
 Yüzün gören yoksul bay olur
 Kâfider imana gelir
 Seni sevmeyenler n’olur
 Şah-ı Kerem Ali’sin sen (Ocak 189-190).

Hatâyî’nin şiirlerinde de tenâsüh inancı yaygındır:

Hatâyî’m teslim et özün ustada
 Elinde Zülfikar hem ehli gaza
 Binbir dondan baş gösterdi Murtaza
 Bir mürşid belinden geldik eyvallah
 ...
 Ezelden aşk ile divâne geldim
 Yerim meyhânedir mestâne geldim
 Hezârân dona girdim ben dolandım

Bugün hasm ile ben meydâne geldim (Ocak 193).

Alevi-Bektaşî şiirlerinde kozmosun yaradılışına ilişkin ip uçları da içermektedir. Seyyid Nesîmî'nin bir şiirinde İslami sonrasında "kûn" emriyle kâ'inatın yaratılmasına gönderme vardır:

Kâf u nun emrinden oldu kâ'inat

Hem sıfattır kâf u nun hem ayn-ı zat

Kaf u nundan vâcib oldu mümkünât

Bil ki sensin âlem- i zât ü sıfat (Özmen 1: 377).

Bu dörtlükte yine evren ve insan bütünleştirilmiştir. Dörtlükte yer alan ifadeler Hacı Bektaş Veli'ye ait olduğu ifade edilen şu sözü de hatırlatmaktadır: "Âlem Adem, Adem de Âlem içindedir" (Özmen 1: 59). Bu bağlamda Tanrı "kûn (ol)" emrini verdikten sonra kâinat yaratılır. Bolulu Dertli'nin de bu konuda güzel bir şiir örneği vardır:

"Hitâb-ı eleste bezm-i ezelde

Sadâkatle ikrâr verenlerdeniz

Gönül gezdirmeyiz gayri güzelde

Biz cemalullahı görenlerdeniz

Bir Kûn emri ile halk oldu dünyâ

Bu kadar mevcudat bu kadar eşyâ

"Nefahtü fihi min ruhî" dedikte

Mevlâ Vücûd-i âdeme girenlerdeniz" (Gürzoğlu 151).

Celvetî-Bektaşî mutasavvıflarından Üsküdarlı Haşim Baba divanında kozmosun yaradılışına gönderme yapmıştır:

"Tabayi evvela terkib olunca mâ zuhur eyler

Sudan ma'den zuhur eyler be-haf cevher eder peydâ"

(Tabiatlar/yaratılış olunca ilkin su ortaya çıkar. Sudan maden ve gizlice cevher oluşur) (Soyyer 123). Altay yaratılış mitlerinde de her şeyden önce su vardı; yer, gök, ay ve güneş yoktu. Tanrı (Kuday) ile bir "kişi" vardı⁶. Su, Türk mitolojik dünya modelinde ebedi başlangıç olan kaosu bildiren ve yaratılış sürecinde rol oynar. Yaratılışın başlıca unsuru olarak görünen su, çeşitli mitolojik sistemlerde ilk başlangıçla bağlıdır, ilk kaosu tanıtır ve onun eşdeğeri

⁶ Altay yaratılış destanında şu şekilde geçmektedir: "Evvelce ancak su vardı; yer, gök, ay ve güneş yoktu. Tanrı (Kuday) ile bir "kişi" vardı. Bunlar kara kaz şekline girip su üzerinde uçuyorlardı. Tanrı hiçbir şey düşünmüyordu. "Kişi" rüzgâr çıkarıp suyu dalgalandırdı ve tanrının yüzüne su serpti. Bu kişi, kendisinin tanrıdan büyük olduğunu sandı ve suyun içine dalıverdi. Su içinde boğulacak oldu; 'Tanrı, bana yardım et!' diye bağırmağa başladı. Tanrı 'yukarı çık!' dedi, o da sudan çıkıverdi. Tanrı şöyle buyurdu: 'sağlam bir taş olsun!' suyun dibinden bir taş çıktı. Tanrı ile 'kişi' taşın üzerine oturdu- lar. Tanrı 'kişi'ye: "suya dal, oradan toprak çıkar!" dedi. "Kişi suyun dibinden toprak çıkarıp tanrıya verdi. Tanrı bu toprağı suyun üzerine atarak "yer olsun (yer bütsün)!" dedi. Böylece yer yaratılmış oldu..." Bkz. Abdulkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm-Materyaller ve Araştırmalar*, Türk Tarih Ku- rumu Yayınları, Ankara, 1986, s.14.

yerine ortaya çıkar (Beydili 501-504). Bu beyitte de her şeyin özünün sudan geldiğine vurgu yapmakta ve yaradılış anında ilk başlangıç sembolü olan suyun varlığına işaret etmektedir.

Kozmos bağlamında zamanın oluşumunu yansıtan şiirlerde mevcuttur. Haşim Baba Divan'ında bu konuyla ilgili örnek beyitler bulunmaktadır:

“Feleklerden biri sâbit anın her devri dehrîdir

Dehr yetmiş hakab (kuşak)dır kim biriyle gün ider peydâ”

(Bir sâbit gök vardır ve onun her dönüşü dünyevîdir, dünya yetmiş kuşaktır bunların her biri bir günü oluşturur.)

...

“Felekler devri dehridir felek dehrini fehm eyle

Ki anın devridir yetmiş hakab kim kân ider peydâ”

(Göklerin dolanımı bir zaman dahilindedir, gök dolanımını anla ki onun devri yetmiş kuşaktır ki ondan cevher/mâden oluşur.)

...

“Dehr efrâdı terkib eyleyüb terkibi efrâddır

Sinîn tecdid-i elbasdır yevm ahlak eder peydâ”

(Zaman ferdleri bir arada oluşturur, oluşum ise tek tektir, sinîn yani geçirilen yıllar/yaşlar elbise yenilemen gibidir, gün yaratılış ortaya koyar) (Soyyer 122-123). Bu şiir, Vahdet-i Mevcud anlayışı bağlamında her şeyin tek bir varlıktan oluştuğunu, diğerleri bu tek örnekten sadece kılık değiştirerek geldiklerini ifade etmektedir. Tanrı'nın “ol” emrini vermesinden sonra tüm evrende, en temel hareket olan dönme hareketi (varlık çemberi/devir nazariyesi) oluşur. Dönen semazenler, gezegenleri; şeyh, Güneş'i(sabit) temsil eder. Bu simetrisinin ezoterik anlamı; aşağısı yukarıya, yukarısı aşağıya benzer. Diğer bir ifadeyle yaratılış tek bir prensipten, tek bir kavramdan kaynaklanmıştır. Diğer tüm yaratıklar o tek prensibin tekrarı, yansımasıdır (Aytaç 5).

Sonuç

Âlem, kâinat, evren, dünya, cihan, devran, felek gibi adlarla anılan kozmos Türklerde görünen ve görünmeyen bütün unsurları ifade etmektedir. Eski Türklerde evren anlayışı ikili sistem (dikotomi) bağlamında gök ve yer-su şeklinde bir yapı görülmektedir. İlerleyen zamanlarda ise üç katmanlı (gökyüzü-yeryüzü-yeraltı) evren anlayışına dönüşmüştür. Bu evrenin katmanları da “yedi” veya “dokuz” şeklinde olduğu belirtilmektedir. Söz konusu anlayış Türklerin sözlü anlatılarına da yansımıştır. Oğuz Kağan Destanında yer ve göğün kızıyla evlenmesi, ikili bir evren anlayışı mevcudiyetini kanıtlar niteliktedir. Bu bağlamda incelediğimiz Alevi-Bektaşî şiirlerinde de benzer yapıların olduğu görülmektedir. Çalışmada seçilen şiirlerde “dokuz felek”, “yedi kat gök ve yedi kat yer”, “düalist evren anlayışı”, “evrenin doğuşu”, “iki evren/âlem”, “anâsır-ı erbaa”, “dona bürünme” gibi kozmoloji bağlamında değerlendirilebilecek kavramlar tespit edilmiştir. Fakat, şiirlerde yer alan kozmos anlayışının genellikle Tanrı-evren/doğa-insan üçlemesi çerçevesinde yer almıştır. Bu bağlamda kozmosun, Tanrı'dan gelen nurun/ışığın/cevherin evrene, evrenden doğaya, doğadan insanlara yansıdığı şeklinde bir döngüyü ifade ettiği görülmektedir. Bu durum Alevi-Bektaşî inanç sisteminde “devriye”, “varlık çemberi” veya “devir nazariyesi” şeklinde

ifade edilmektedir. Sözü edilen bu yapı “Vahdet-i Mevcud” felsefesinin de varlığını ortaya çıkarmıştır. Diğer bir ifadeyle yaratıcı tek varlık Tanrı vardır, görünen ve görünmeyen her şey onun birer yansıması ve varlığının kanıtıdır şeklinde bir anlayış söz konusudur. Bu anlayışın diğer bir ifade bulmuş şekli ise tenasüh inancı bağlamında “don değiştirme/donbadon/dona bürünme” düşüncesidir. Sözü edilen inanış ışığında Hz. Ali’nin veya büyük bir velinin, başka bir velinin donunda dünyaya gelmesidir. Bu da bir döngüyü ve kozmos bağlamında Tanrı-evren-insan üçlemesini ifade etmektedir. Diğer bir deyişle Tanrı’nın âleme, âleminden de insana, insandan başka insanlara zuhur etmesidir. İfade edilen bu sistemin şiirlere de yansıdığı incelemeler ışığında tespit edilmiştir. Öte yandan Şamanizm inancında tanrısallığı simgeleyen “Güneş”, “Ay” ve “Yıldız”ın Alevi-Bektaşî şiirlerinde de geçtiği tespit edilmiştir. Şiirlerde, Hz. Ali’nin “Ay”ı, Hz. Muhammed’in “Güneş”i ve Hz. Fatıma’nın ise “Zühre Yıldızı”nı simgelediği tespit edilmiştir. Böylece Alevi-Bektaşî inanç sisteminde “Ay”, “Güneş ve “Zühre Yıldızı” kozmosu ifade eden unsurlar olduğu görülmüştür.

Kaynakça

- Alkan, E. *Sayılar ve Hayvan Simgeleriyle Alevi Mitolojisi*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2005.
- Aytaç, Pakize. “İçimizdeki Kâinat”. *Alevilik Araştırmaları Dergisi* 1 (Yaz 2011): 1-15.
- Bayat, Fuzuli. *Türk Mitolojik Sistemi (Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi) Cilt 1*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007.
- Beydili, Celal. *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*. Ankara: Yurt Kitap Yayınları, 2003.
- Bey, Baha Said. *Türkiye’de Alevî-Bektaşî, Ahi ve Nusayrî Zümreleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.
- Büyükcın Sayılır, Şeyda. “Türklerde Evren/Kâinat Anlayışı ve Bunun Türk Kültürüne ve Merkeziyetçi Devlet Algısına Yansımaları”. *International European Journal of Managerial Research Dergisi* 1, (Güz 2021): 1-11.
- Caferoğlu, Ahmet. “Türk Onomastiğinde Ay ve Güneş Unsurları”. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 13 (Temmuz 1964): 19-28.
- Divitçioğlu, Sencer. *Orta-Asya Türk İmparatorluğu (VI. - VIII. Yüzyıllar)*. Ankara: İmge Kitabevi, 2005.
- Eliade, Mircea. *Şamanizm İlkel Esrime Teknikleri*. Çev. İsmet Birkan. Ankara: İmge Yayınları, 1999.
- Er, P. (1998). *Geleneksel Anadolu Aleviliği*. Ankara: Ekip Grafik Matbaa.
- Ergin, M. (2020). *Orhun Âbideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Ergun, Piri. *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2004.
- Eröz, Mehmet. *Türkiye’de Alevîlik Bektâşîlik*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Esin, Emel. *Türk Kozmogonisine Giriş*. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2001.
- Gürzoğlu, Ali Rıza. Alevilik ve Bektaşîlik İnancında Devriyyeler. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi* 60, (Aralık 2011): 141-58.

- İnan, Abdülkadir. *Tarihte ve Bugün Şamanizm (Materyaller ve Araştırmalar)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986.
- Kaluç, Şenol. Alevilikte Allah-İnsan İlişisine Bir Bakış. *Eskiye Dergisi* 19 (Aralık 2010): 85-92.
- Karlığa, H. Bekir. "Anâsır-ı Erbaa". *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 3. 1991. 149-51.
- Kaya, Muharrem. *Mitolojiden Efsaneye-Türk Mitolojisinin Türkiye'deki Efsanelerde İzleri*. İstanbul: Bağlam Yayınları, 2006.
- Korkmaz, Esat. *Ansiklopedik Alevilik Bektaşilik terimleri sözlüğü*. İstanbul: Ant Yayınları, 1994.
- Korkmaz, Esat. *Anadolu Aleviliği*. İstanbul: Berfin Yayınları, 2008.
- Kuşca, Sibel. "Şah İsmail Hatai'nin ve Pir Sultan Abdal'ın Nefes ve Deyişlerinde Mitik Unsurlar". Yüksek lisans tezi. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, 2014.
- Küçük, Mehmet Alparslan. "Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Geleneğinde "Don Değiştirme". *Bilig Dergisi* 94 (Temmuz 2020): 97-122.
- Lvova, E.L., Oktyabrskaya, İ. V., Sagalayev, A. M., Usmanova, M. S. "Güney Sibirya Türklerinin Geleneksel Dünya Görüşü (Kâinat ve Zaman Nesneler Dünyası)". 1 cilt. Çev. Metin Ergun. Konya: Kömen Yayınları, 2013.
- Melikoff, Irene. "Kırklar'ın Cemi'nde". Çev. Turan Alptekin, İstanbul: Demos Yayınları, 2011.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- Ögel, Bahaeddin. *Türk Mitolojisi*. 2 cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.
- Özmen, İsmail. *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi (13. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar)*. 1 cilt. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998a.
- Özmen, İsmail. *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi (16. yüzyıl)*. 2 cilt. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998b.
- Özmen, İsmail. *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi (17.-18. yüzyıl)*. 3 cilt. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998c.
- Özmen, İsmail. *Alevi-Bektaşî şiirleri antolojisi (20. yüzyıl)*. 5 cilt. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998d.
- Soyyer, Ahmet Yılmaz. Bektaşîlikte Devir (Dönüşüm) Anlayışı. *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi* 1, (Yaz 2009): 117-129.
- Taş, İsmail. *İslâm Öncesi Türk Düşüncesinde Kozmogoni Kozmoloji*. Konya: Palet Yayınları, 2017.
- Togan, Zeki Velidi. *Oğuz Destanı/Reşideddin Oğuznâmesi Tercüme ve Tahlili*. İstanbul: Enderun Yayınları, 1982.
- Yıldırım, Rıza. *Geleneksel Alevilik*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.

URL-1: Çakır, Emine. “Şîrî (D.?? - Ö.? /1761/1762?) Tekke Şairi (Tekke/18. Yüzyıl/Anadolu-Osmanlı-Türkiye)”. 22.Şubat. 2015. *Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü (TEES)*. İnternet. 19. Temmuz. 2023. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/siri-mdiki>.